

“The Problem of Concept to Instance” in Defining Usury and its Role in Banking Performance Evaluation: A Comparative study in the Qur’an, Traditions and Imamiyah Jurisprudence¹

Doi: 10.22081/jrj.2019.52218.1555

“The Problem of Concept to Instance” in Defining Usury and its Role in Banking Performance Evaluation: A Comparative study in the Qur’an, Traditions and Imamiyah Jurisprudence
95

Sayyed Amrollah Hosseini

(Assistant Professor of Imam Khomeyni International University; Qazvin; Iran); E mail: s.a.hosseini@ISR.ikiu.ac.ir

Received in: 2019/09/15

Accepted in: 2018/10/15

Abstract

The common discourse on usury is its definition in the form of borrowed, transactional, and ignorant usury. In the Islamic banking system, relying on this discourse, any doubt of contracts being usury-like are denied, because there is no transactional usury in banks, and the loan includes a small proportion of the bank facilities, which is typically a zero-interest loan. Likewise, the penalty for late payment is also received in the form of a liability, which is due to the breach of the debt due to the payment of the debt at maturity, and not against the extension of the deadline for ignorant usury. However, it seems that this discourse is faced with the sophistication of

1 .Hosseini,A (2020);“The Problem of Concept to Instance” in Defining Usury and its Role in Banking Performance Evaluation :A Comparative study in the Qur’an, Traditions and Imamiyah Jurisprudence; Jostar– Hay Fiqhi va Usuli; Vol: 6 ; No: 18 ; Page: 95–123 – Doi: 10.22081/jrj.2019.52218.1555

the problem of concept to instance as the Holy Qur'an mentions the ruling of usury not its definition and instance, and in the narrations, the ruling of some instances is also stated. The raised question here is that what is the meaning and nature of usury? What are the commonalities for the mentioned instances for usury? If usury is limited to borrowing and transactional usury, why are some other activities, such as the sale of the object, etc., prohibited under the title of usury? Using an inductive and analytical method for analyzing the instances, it is concluded by the author that usury has a comprehensive meaning that does not include all existing and new instances and loan and usury transactions are two clear instances of this concept. The ruling of usury is mentioned in the Qur'an which includes any instance that this meaning is applied in. Usury means the required extra amount of the given money in return for assigning a time for securing the primary and secondary properties which is confirmed by traditions and historical evidence. This concept is observed in all banking contracts.

Keywords: The Problem of Concept to Instance, usury, Islamic banking.

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه^۱)

سیدام‌الله حسینی^۲

چکیده

گفتمان رایج درباره ربا تعریف آن در قالب ربای قرضی، معاملی و جاهلی است. در نظام بانکداری اسلامی با تکیه بر این گفتمان هرگونه شائبه ربوی بودن قراردادها نفی می‌شود؛ زیرا ربای معاملی در بانک صورت نمی‌گیرد، قرض هم درصد ناچیزی از تسهیلات را شامل می‌شود که نوعاً به صورت قرض الحسنه است. جریمه تأخیر هم در قالب وجه التزام دریافت می‌شود که در مقابل تخلف مدیون از ادای دین در سررسید است و نه در مقابل تمدید مهلت تا ربای جاهلی بشود. با این حال، به نظر می‌رسد این گفتمان دچار مغالطه اشتباه مفهوم به مصداق شده است؛ زیرا در قرآن کریم حکم ربا بیان شده است نه تعریف و مصداق آن و در روایات هم حکم برخی مصادیق بیان شده است. حال پرسش این است که مفهوم و ماهیت ربا چیست؟ چه وجه مشترکی بین مصادیق ذکر شده برای ربا وجود دارد؟ اگر ربا منحصر به ربای قرضی و معاملی است، چرا برخی فعالیت‌های دیگر - مثل بیع عینه و... - تحت عنوان ربا منع شده است؟ در این مقاله به روش استقرا و تحلیل

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی
۹۷

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۴

۲. استادیار فقه و حقوق اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین - ایران. رایانامه: s.a.hosseini@ISR.ikiu.ac.ir

موارد به این نتیجه رسیده‌ایم که ربا مفهوم جامعی دارد که شامل همه مصادیق موجود و نوپیدا می‌شود و قرض و معامله ربوی دو مصداق روشن این مفهوم‌اند. حکم ربا در قرآن اطلاق دارد و شامل هر مصداقی می‌شود که این مفهوم بر آن صدق کند. این مفهوم عبارت است از: «زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مدت با تضمین اصل و فرع» که روایات و شواهد تاریخی نیز این مفهوم را تأیید می‌نمایند. این مفهوم امروزه در تمام قراردادهای بانکی راه یافته است.

کلید واژه‌ها: اشتباه مفهوم به مصداق، مفهوم ربا، بانکداری اسلامی.

مقدمه

تحریم ربا از سوی علمای اسلام به عنوان یک حکم شرعی مسلم پذیرفته شده است و دلیل بر حرمت آن از کتاب، سنت و اجماع مسلمانان وجود دارد و برخی آن را از ضروریات اسلام دانسته‌اند (خمینی، ۱۳۹۰، ۵۳۶/۱؛ صدر، ۱۴۲۵، ۵۷۵). با وجود این، در تطبیق مصادیق، به ویژه در نظام بانکی، همواره اختلاف نظر وجود داشته است. انتقاد به نظام بانکی از دو جهت بوده است؛ یکی از نظر ربوی بودن اصل قراردادهای بانکی و دیگر از نظر ربوی بودن جریمه تأخیر که از آثار و نتایج قراردادهاست؛ به عبارت دیگر، ربوی بودن قراردادهای بانکی «حدوثاً» و «استمراراً» مورد بحث بوده است. نسبت به مورد اول، شبهه ربای قرضی مطرح است؛ یعنی اشتراط زیاده در ضمن عقد قرض و نسب به مورد دوم، ربای نسیه یا ربای جاهلی یعنی دریافت زیاده در مقابل تمدید مهلت دین. برخی براین باورند که در بانکداری اسلامی هر دو جهت منتفی است، اما در اصل قراردادها، به این دلیل که تسهیلات و قراردادهای بانکی در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی اجرا می‌شود و قرض درصد ناچیزی از قراردادهای بانکی را تشکیل می‌دهد که آن هم به صورت قرض الحسنه است، ربا منتفی است (موسویان، ۱۳۹۳، ۳۰). در بحث جریمه تأخیر نیز وجه التزام گرفته می‌شود که در قرارداد قرض، برخاسته از ذات عقد نیست بلکه التزامی جداگانه است که سبب آن، تقصیر بدهکار است؛ یعنی سبب مستقل و مشروع خود را دارد و بدل زاید بر اصل نیست تا «اکل مال بالباطل» باشد؛ لذا ربای قرضی صدق نمی‌کند

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸

بهار ۱۳۹۹

۹۸

(کاتوزیان، ۱۳۸۲، ۲۷۰-۲۷۳). در قراردادهای دیگر هم وجه التزام در مقابل عنوان تخلف قرار می‌گیرد نه زیاده در مقابل امهال؛ بنابراین، هیچ یک از انواع ربا در آن راه ندارد (رضوانی، ۱۳۷۲، ۳۴؛ تسخیری، ۱۳۸۲، ۷۰).

به نظر می‌رسد این نوع استدلال در بستر گفتمان رایج فقهی تعریف ربا به ربای قرضی و معاملی صورت می‌گیرد که از نوعی مغالطه «اشتباه مفهوم به مصداق» رنج می‌برد. در این بیان، با استناد به انحصار ربا در یک مصداق آن، به جای حل مسئله صورت مسئله پاک شده است. در نتیجه، با اینکه از نظر صوری و با استدلال فوق، ربا منتفی به نظر می‌رسد ولی آثار و نتایج سوء آن باقی است.

فقیهان در تعریف ربا آن را به دو قسم قرضی و معاملی تقسیم کرده و جداگانه تعریف نموده‌اند. سؤال این است که ماهیت و مفهوم ربا به عنوان مقسم در این تقسیم چیست؟ چه وجه مشترکی بین مصادیق ذکر شده برای ربا وجود دارد؟ اگر ربا منحصر به ربای قرضی و معاملی است، چرا برخی فعالیت‌های دیگر- مثل بیع عینه و... تحت عنوان ربا منع شده است؟ اگر بین همه مصادیق موجود، ویژگی مشترکی وجود دارد که به دلیل آن ویژگی از طرف شارع منع شده است، آیا اگر این ویژگی در مورد دیگری پیدا شود می‌توان حکم به منع آن کرد؟

به نظر ما ربا مفهوم جامعی دارد که قرض و معامله ربوی دو مصداق بارز و روشن آن است، ولی مصادیق دیگری نیز دارد. آن مفهوم عبارت است از «مطلق زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مدت با تضمین اصل و فرع» و این مفهوم در تمام قراردادها قابل راهیابی است. هر قراردادی باید مبتنی بر مغاینه و ریسک باشد؛ یعنی سود و زیان به طور متعارف بین طرفین قرارداد توزیع شود؛ لذا هر جا زیاده بر سرمایه بدون ریسک و بدون زیان، تحقق یابد ریاست؛ این معنا ممکن است لباس‌های مختلفی بر تن کند. امروزه، تسهیلات بانکی بدون پذیرش ریسک دربردارنده افزوده بر سرمایه است و این ریاست، بخصوص که در آن سرمایه از ملکیت بانک خارج می‌شود و اصولاً نباید نفعی برای آن داشته باشد مگر آنگاه که زیان را نیز پذیرا باشد. در آیات قرآن کریم ربا تعریف نشده، فقط حکم و ملاک آن بیان شده است. حکم ربا حرمت است و ملاک آن ظلم بودن. در روایات هم حسب مورد سؤال، حکم

آن مورد بیان شده یعنی بیان مصادیق است و از جمله مصادیق، ربای قرضی است نه اینکه ربا منحصر در قرض باشد. واقعیت این است که مسئله تشخیص موضوع است نه حکم و مرجع در تشخیص موضوع، عرف است و به نظر عرف در همه مواردی که شرع تحریم نموده، روح «زیاده در مقابل مدت» وجود دارد. این مفهوم از بررسی مصادیق که در روایات و شواهد تاریخی آمده است، روشن می‌شود. پژوهش پیش‌رو کوشیده است این فرضیه را به اثبات برساند.

ادبیات پژوهش

در فقه شیعه ربا منحصر به ربای قرضی و معاملی است و ربای معاملی غالباً حریمی برای ربای قرضی است. در فقه اهل سنت نیز ربا منحصر به ربا الفضل (معامله ربوی) و ربا النسبه (تمدید مهلت دین) است و ربای فضل، فرع ربای نسبه و از باب سد ذرایع است؛ بنابراین، در واقع، تنها مفهوم رایج از ربا نزد شیعه و عامه، ربای در دین و قرض است؛ با این تفاوت که در فقه شیعه ربا حدوداً در عقد قرض متصور می‌باشد و در فقه اهل سنت استمراراً و با تأخیر در ادای به‌هنگام دین و تمدید مهلت دین در ازای زیاده صورت می‌گیرد. با توجه به اینکه قراردادهای بانکی حدوداً به قرض ربوی و استمراراً به ربای نسبه شباهت زیادی دارند، برخی محققان شیعه و اهل سنت کوشیده‌اند با ارائه مفهوم جدیدی از ربا، فعالیت‌های بانکی را از این تشبیه منزله بدانند.

به طور خاص در این زمینه چهار دیدگاه وجود دارد:

۱. برخی بر این باورند که ربا به ربای جاهلی یا ربای نسبه اختصاص دارد؛ یعنی تمدید بدهی در سررسید در ازای زیاده و فرقی نمی‌کند که بدهی ناشی از قرض باشد یا معاملات دیگر و اساساً آنچه در زمان جاهلیت رایج بوده، همین بوده است، نه قرض با زیاده مشروط. از نظر اینان آیات قرآن از جمله ۱۳۰ آل عمران و ۲۷۵ بقره ناظر به این مفهوم‌اند؛ یعنی آنچه حرام است، سود در سررسید است نه سود و بهره‌ای که در ابتدای قرارداد بر آن توافق می‌شود؛ زیرا ربای جاهلی وجود سود در تمدید مدت است نه برای اصل قرض و قرآن کریم هم همین معنا را تحریم کرده است (رشید رضا، بی تا، ۴/۱۲۳؛ ۳/۱۱۶؛ ۶/۱۴۰۶؛ ۱۳۷). با این بیان، اصل ربا در قراردادهای بانکی

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸

بهار ۱۳۹۹

۱۰۰

حدوثاً منتفی است و اگر تأخیر در باز پرداخت دیون صورت نگیرد، ربا در اصل قراردادهای ولو قرارداد قرض حتی با شرط زیاده، تحقق نمی‌یابد، ولی استمراراً، ربا ممکن است تحقق یابد و آن در صورتی است که مشتریان در باز پرداخت دیون در سررسید تخلف کنند و بانک بخواهد بابت این تأخیر در مقابل مهلت دادن، زیاده‌ای دریافت نماید.

۲. برخی دیگر بر این عقیده‌اند که ربای محرم به بهره‌های فاحش اختصاص دارد که در ربای جاهلی در اثر تمدید چندباره بدهی به چند برابر اصل بدهی می‌رسید (بدوی، ۱۳۸۳، ۲۴۲). بر مبنای این نظر، برخی حقوقدانان با پذیرش بهره محدود، آن را متمایز از ربا دانسته و تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا را ناشی از خلط بین این دو مفهوم دانسته‌اند (کاشانی، ۱۳۸۱، ۹۵). بنابراین، اساساً بحث از ربا در نظام بانکی منتفی است؛ زیرا در بانک نه حدوداً و نه استمراراً بهره فاحش اتفاق نمی‌افتد. آنچه گرفته می‌شود، سود ناچیزی است که کاهش ارزش پول را نیز جبران نمی‌کند چه رسد به اینکه فاحش و مضاعف باشد.

۳. برخی دیگر حرمت ربا را در مورد قرض‌های مصرفی دانسته‌اند و گفته‌اند قرض‌های تولیدی و سرمایه‌گذاری مشمول آن نمی‌شود (زرقا، ۱۳۸۸، ۷۰۹/۱۳). با این بیان نیز در واقع ربا انحصار در قرض یافته، شامل تسهیلاتی که تحت عنوان عقود مبادله‌ای و مشارکتی به مشتریان داده می‌شود، نمی‌گردد.

۴. عده‌ای نیز بر این باورند که ربا اختصاص دارد به بهره در بانک‌های خصوصی و روابط شخصی، اما در بانک‌های دولتی که بهره به صورت یک ضرورت اجتماعی درآمده است ربا راه ندارد (معرفت، ۱۳۷۵، ۱۴۹؛ غنی‌نژاد، ۱۳۸۳، ۱۳). این نظر در واقع مبتنی بر نظریه تفاوت بهره طبیعی با بهره قراردادی است، بر پایه این نظر، ربا به بهره قراردادی اختصاص دارد، که صاحب سرمایه در قرارداد قرض در برابر واگذاری سرمایه خود به غیر مطالبه می‌کند، اما در بهره طبیعی که درآمدی است که در بازار سرمایه تعیین می‌شود و در قالب قراردادهای مبادله‌ای و مشارکتی انجام می‌گیرد، ربا صدق نمی‌کند (فرزین‌وش و ندری، ۱۳۸۱، ۱۵۱). ربا تنها در حوزه بهره قراردادی، آن هم زمانی که قرارداد از نوع قرض یا بیع کالای همجنس باشد، تحقق می‌یابد، اما

اگر در قالب قراردادهای دیگر باشد، صدق نمی‌کند. به عبارت دیگر، حوزه احکام تکلیفی، افعال ارادی انسان‌هاست نه افعال طبیعی، برای مثال، حرمت به زنا تعلق می‌گیرد که یک امر غیر طبیعی و ارادی است، نه به اصل شهوت و میل جنسی که یک امر طبیعی است. همان‌طور که قرار دادن حرمت زنا به عنوان مقدمه نفی میل جنسی خطاست، قرار دادن حرمت ربا نیز به عنوان مقدمه نفی بهره طبیعی خطاست (فرزین‌وش و ندری، ۱۳۸۱، ۱۶۴).

به نظر می‌رسد در این دیدگاه‌ها انحصار مفهوم ربا در ربای قرضی مفروض انگاشته شده است و قائلان آن‌ها در صدد برون‌رفت از چالش ربای قرضی با باز تعریف مصادیق دیگری از ربا می‌باشند، در حالی که همگی دچار اشتباه مفهوم با مصداق شده‌اند؛ لذا هیچ یک از موارد گفته شده مفهوم ربا نیست، بلکه هر یک مصداقی از مصادیق ربا است و مصادیق ربا به چند مورد منحصر نمی‌شود. باید گفت، ربا یک مفهوم جامع دارد که می‌تواند دارای مصادیق متعددی باشد و به قرارداد خاصی مثل قرض و اصل قرارداد یا تمدید آن اختصاص ندارد.

آن مفهوم جامع عبارت است از: أخذ زیاده بر سرمایه در مقابل مدت به صورت مشروط و با تضمین اصل؛ به عبارت دیگر، شرط زیاده در مقابل مدت استفاده از سرمایه بدون پذیرش خطر و ضرری که متوجه سرمایه شود. هر جا این ضابطه صدق کند، رباست ولو قرض نباشد و اساساً قرض ربوی هم به همین دلیل رباست. شاهد هم این است که در روایات هر جا فصل تعریف یعنی مشروط و مقطوع بودن زیاده منتفی باشد، حکم منتفی شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۸/۱۹۱). در این پژوهش کوشش شده با ارائه دلایل و شواهدی این مدعا به اثبات برسد.

جستارهای
فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸
بهار ۱۳۹۹

۱۰۲

ربا در قرآن کریم

ربا در لغت به معنای زیاد شدن و رشد نمودن و در برخی مشتقات آن، کنایه از تورم و نمو ظاهری است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ۳۰۴/۱۴) و در اصطلاح، به «زیاده در مقابل مدت» انصراف دارد. در قرآن کریم هشت آیه در رابطه با ربا وجود دارد که در هیچ کدام به موضوع ربا اشاره نشده، بلکه حکم و ملاک حکم در آن بیان شده

است. آری مفسران برای برخی آیات شأن نزول بیان کرده‌اند، ولی آنچه از ظاهر آیات بر می‌آید آن است که تنها یک مصداق برای ربا بیان شده و آن مطلق زیاده در مقابل مدت است که به ملاک ظلم بودن، حرام شده است. از ابن عباس منقول است که شأن نزول آیه «...أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...» (بقره ۲۷۵) آن بود که عده‌ای در سررسید دین بر افزایش مقدار آن در برابر تمدید مهلت بازپرداخت تراضی می‌کردند و وقتی به آن‌ها گفته می‌شد این همان رباست، می‌گفتند: خیر، این نوعی بیع و معامله است. چه فرقی دارد که بایع از اول بگوید: مثلاً این کتاب را به صد درهم می‌فروشم یا از اول به هشتاد بفروشد و بعد در سررسید در ازای تمدید مهلت، بیست درهم دیگر بگیرد که گویی از اول می‌باید در مقابل صد تومان بوده است؟ اما پاسخ خداوند با این آیه این بود که این بیع نیست، رباست و خداوند بیع را حلال کرده و ربا را حرام و این عمل را به شدت مذمت نموده است (طبرسی، ۱۴۱۵، ۲/۲۰۶). امام خمینی می‌گوید: روایات وارد در شأن نزول «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا» آن را در مورد زیادی مال در مقابل تأخیر در دین حال دانسته‌اند. این شاهد است بر اینکه «زیادی در مقابل امهال» در مطلق دیون جایز نیست (خمینی، ۱۴۲۱، ۵/۵۲۷). البته مورد مخصص نیست؛ اگرچه شأن نزول آیه تمدید مهلت دیون حاصل از معاملات در مقابل زیاده بوده، این مورد شامل ربای قرضی نمی‌شود، ولی ربای قرضی در روایات تحریم شده و در دلیل تحریم آن هم به همین آیات استشهد شده است (طوسی، ۱۴۰۷، ۶/۲۰۶).

در این آیه همان‌طور که لفظ بیع اطلاق دارد و شامل هر نوع معامله نوپیدایی در هر زمان می‌شود، لفظ «الربا» نیز اطلاق دارد و هر عملیاتی را که عرفاً ربا باشد شامل می‌شود و قرینه‌ای نداریم که مقصود ربای خاصی بوده است. به فرض، ربا در صدر اسلام منحصر به ربای قرضی یا معاملی بوده، موجب انحصار ربا در این مصادیق برای همیشه نمی‌شود، اهل سنت گفته‌اند قدر متیقن از آن ربای جاهلی (زیاده در مقابل تمدید مدت) است و اطلاق لفظ به این مورد انصراف دارد. در حالی که قدر متیقن در دلیل لفظی راه ندارد و انصراف هم زمانی کاربرد دارد که منشأ آن کثرت استعمال باشد که در مانحن‌فیه مفقود است (جوهری، ۱۴۰۵، ۱۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۲، ۲۴-۲۷). رباخواران با تشبیه معاملات ربوی با عقد مشروعی چون بیع در ظالمانه بودن آن

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی
۱۰۳

تشکیک می نمودند و سپس با ترفندهایی مثل استفاده از عناوین عقود مشروع ماهیت عقد ربوی را موضوع تعهد قرار می دادند. بر این اساس هر عقدی که از ماهیت اصلی خود خارج و به منظور عملی ساختن ربا مورد استفاده قرار گیرد، معامله ربوی تلقی شده و نامشروع می گردد.

آیه ﴿فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ﴾ (بقره/۲۷۹) نیز اطلاق دارد و می فرماید، اصل سرمایه مال شماست، آن را بگیرد که نه ظلمی کرده باشید و نه به شما ظلمی شده باشد. در این آیه گرفتن زیادت بر سرمایه یعنی ربا را به طور مطلق ظلم است. شهید مطهری دلیل عمده بر حرمت ربا در قرض های تولیدی را همین اطلاق ذکر کرده است (مطهری، ۱۳۸۹، ۲۹۲) و می گوید: اسلام ربا را در مطلق قرض ها تحریم کرده است، خواه برای استهلاک و زندگی روزمره باشد و خواه برای سرمایه گذاری و تجارت (مطهری، ۱۳۸۹، ۲۸۸).

مورد دیگر تحریم ربا، آیه ﴿لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً﴾ (آل عمران/۱۳۰) است که می فرماید ربا را چند برابر نخورید. برخی بر این باورند که شأن نزول این آیه در مورد دریافت چند برابر ربا در اثر تمدید چندباره بدهی بوده است؛ لذا ربای محرم به بهره های فاحش اختصاص دارد (بدوی، ۱۳۸۳، ۲۴۲؛ رشید رضا، ۱۴۰۶، ۱۳۷)، ولی نمی توان این انحصار را پذیرفت؛ زیرا اولاً خود این آیه اطلاق دارد و ظاهر آن این است که حقیقت ربا مطلق زیادی تصاعدی در مقابل مدت است نه در مورد خاصی (سند، ۱۴۲۸، ۴۶). به علاوه آیه ﴿أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ (بقره/۲۷۵) نیز اطلاق دارد و اطلاق آن، نص است و قابل تقیید به کم یا زیاد بودن ربا نیست. از طرف دیگر، وصف «أوفوا بالعقود» احترازی نیست و مفهوم ندارد که بگوییم اگر زیاده فاحش نبود و متعارف و کم بود، ربا جایز است، بلکه مطلق زیاده در مقابل مدت، حرام است و «أوفوا بالعقود» هم یکی از افراد این زیاده است و با اینکه ربا به طور مطلق ممنوع باشد، منافات ندارد. به علاوه، در غالب موارد، ربا اضعاف مضاعفه است؛ زیرا نرخ بهره وام ربوی هر چند کم باشد در اثر تمدید و تکرار به چند برابر اصل بدهی می رسد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴/۱۱۹). ثالثاً طبیعت ربا زیادی است و رابعاً قید موضوع است نه حکم و در حکم دخالت ندارد؛ بنابراین، حکم را مقید نمی کند. مورد دیگر، آیه

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸

بهار ۱۳۹۹

۱۰۴

﴿وَأَخَذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ﴾ (نساء/ ۱۶۱) است که خبر می‌دهد ربا که برای ما تحریم شده برای یهودیان نیز تحریم شده بود و از این طریق، راهی برای درک مفهوم ربا باز نموده است؛ زیرا ربایی که در میان یهودیان رایج بوده، دریافت بهره در ازای دادن وام است و عامل اصلی ترویج ربا در جزیره العرب نیز همان مهاجران یهود بودند که از فلسطین و یمن به آنجا آمده بودند (بخش فرهنگی جامعه مدرسین، ۱۳۸۱، ۸۶).

بالاخره مورد دیگر آیه ﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِيَرْبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ﴾ (روم/ ۳۹) است. برخی گفته‌اند: این آیه در مورد هبه است، ولی طبق قول صحیح‌تر این آیه در مورد رباست. یعنی می‌فرماید: افزایش ثروت از طریق دریافت ربا نزد خداوند برکتی نخواهد داشت (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۸۵/۱۶). نتیجه اینکه ربا در آیات قرآن اطلاق دارد و شامل معنای لغوی آن یعنی مطلق زیاده می‌شود؛ اگرچه در برخی موارد شأن نزول مورد خاصی باشد، این امر موجب تقیید و تخصیص نمی‌شود و آیات مواردی که در سنت ربا شمرده می‌شود نیز شامل می‌گردد.

ممکن است گفته شود: این اطلاقات، مخالف با عموم «أوفوا بالعقود» است و تنها در قدر مسلم از مفهوم ربا می‌تواند آن را تخصیص بزند و هر جا که قلمرو ربا مشکوک باشد، به عموم أوفوا بالعقود رجوع می‌شود نه به اطلاق حرم الربا.

پاسخ این است که: اولاً «تمسک به عام در شبهه مصداقیه خودش»، جایز نیست؛ و نیز «حکم موضوع خودش را ثابت نمی‌کند»: موارد مشکوک ربا عقد نیست که بخواهیم در صحت آن به عموم «أوفوا بالعقود» تمسک کنیم؛ بنابراین، قرارداد و معامله باید بر اساس نیاز واقعی شکل گرفته باشد، قرآن کریم می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ (بقره/ ۲۷۵) در این آیه قیام یعنی اقدام. رباخوار چه اقدام نامتعادلی کرده است و حرکت متعادل کدام است؟ به قرینه مقابله می‌فهمیم حرکت متعادل و موزون بیع و معامله است که در آن یک طرف متاعی را که بالفعل نیاز ندارد، می‌دهد و در مقابل، متاعی را که نیاز دارد می‌گیرد، اما رباخوار متاعی را می‌دهد و همان را با اضافه می‌ستانند. سؤال می‌شود که اگر نیاز داری، چرا می‌دهی و اگر نیاز نداری چرا می‌گیری؟ این حرکت نامتعادل و ناموزون است (طباطبایی، ۱۴۱۷،

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی
۱۰۵

۴۳۳/۲) ثانیاً معامله باید مبتنی بر مغابنه و ضرر طرفینی باشد، در حالیکه قراردادهای ربوی مبتنی بر غبن است و نه مغابنه؛ زیرا رباخوار مال را از ملکیت خود خارج می‌کند و بدین وسیله، هرگونه احتمال زبانی را از خود دفع می‌نماید و در عین حال از منافع آن بهره‌مند می‌شود. بنابراین، قراردادهای ربوی ولو دارای صورت معامله باشد، معامله نیست. قرض هم تملیک به ضمان است نه تملیک به عوض؛ لذا معاوضه نیست و موضوعاً از تحت «أوفوا بالعقود» خارج است، اما اطلاق «حرم الربا» آن را می‌گیرد؛ زیرا ربوی بودن از نظر عرف صدق می‌کند؛ لذا «حرم الربا» بر «أوفوا بالعقود» حکومت دارد.

مصادیق ربا در روایات

در روایات نیز تعریفی از ربا ارائه نشده است، بلکه حسب مورد و مصادیقی که مخاطبان سؤال می‌نمودند، حکم آن بیان شده است؛ از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸

بهار ۱۳۹۹

۱۰۶

۱. ربای قرضی

به‌طور قطع، یکی از مصادیق ربای رایج در زمان جاهلیت که در قرآن تحریم شده است، ربای قرضی است؛ یعنی قرض دادن درهم و دینار برای مدت زمانی مشخص در مقابل مبلغی بیشتر (جصاص، ۱۴۰۵، ۱۸۴/۲؛ محقق کرکی، ۱۴۰۸، ۲۶۵/۴). در روایات ربای قرضی، مصادیقی از مفهوم «زیاده مشروط در مقابل اعطای مدت» است. برخی فقیهان بر این مطلب تصریح کرده‌اند. شیخ انصاری می‌گوید: حقیقت ربای قرضی راجع به قرار دادن مبلغ اضافه در برابر امهال به قرض گیرنده و به تعویق انداختن زمان مطالبه دین است (انصاری، ۱۴۱۵، ۲۲۳/۶-۲۲۱). بدیهی است هر مقدار زمان مطالبه دین کمتر باشد، مقدار زیاده کمتر است و به فرض اگر مدت دین و قرض یک دقیقه باشد، زیاده متصور نیست؛ بنابراین، ماهیت قرض ربوی چیزی جز «زیاده در برابر امهال» نیست و هر جا که زیاده و مدت نباشد، خود به خود، ربوی بودن منتفی است.

۲. ربای معاملی

در ربای معاملی نیز ضابطه فوق جاری است؛ چه در معامله نقدی دو کالای همجنس با تفاضل و چه در معامله نسیه دو کالای همجنس حتی بدون تفاضل؛ مثلاً وقتی ده کیلو گندم در مقابل پانزده کیلو گندم به صورت نقد به ده کیلو گندم در مقابل ده کیلو گندم دیگر به صورت نسیه معاوضه می‌شود، در واقع، پنج کیلو زیاده در مقابل زمان قرار گرفته است. از اینجا معلوم می‌شود ربای معاملی نیز به همان دلیل حرام شده است که ربای قرضی حرام شده است و نه به تبع ربای قرضی و حریم بودن و مقدمه بودن آن برای ربای قرضی چنانکه برخی از محققان شیعه و سنی گفته‌اند (مطهری، ۱۳۸۸، ۴۶؛ ابن‌قیم، ۱۴۱۱، ۱۳۵/۲).

۳. ربای جاهلی

تحریم ربای جاهلی نیز بر همین میناست که یک مصداق آن ربای نسیه بود. در ربای نسیه فرد جنسی را به صورت نسیه به دیگری می‌فروخت، اگر مشتری در سررسید قادر به پرداخت نبود، در مقابل تمدید مهلت مبلغ آن را می‌افزود (سیوطی، ۱۴۰۴، ۳۶۵/۱). البته ربا در مقابل تمدید مهلت در ربای قرض و دیون دیگر نیز اتفاق می‌افتاد؛ یعنی طرف مالی را تا مدتی قرض می‌داد و در سررسید پرداخت قرض، مدت را در مقابل افزایش بدهی تمدید می‌نمود (طبری، ۱۴۱۲، ۲۸۸/۴) و گاه این افزایش به صورت دو برابر کردن مبلغ قرض بود (رشید رضا، بی‌تا، ۱۲۳/۴).

۴. تأجیل ثمن در ازای زیاده

یکی از موارد ربای نسیه، تأجیل ثمن در مقابل زیاده است. در فقه شیعه در عدم جواز این عمل اختلافی نیست، ولی نسبت به دلیل آن اختلاف نظر هست، برخی در اینکه دلیل آن ربا بودن باشد، تردید دارند؛ زیرا طبق گفت‌مان رایج فقه شیعه، ربا در دو عنوان قرضی و معاملی منحصر می‌شود، ولی فقیهان دیگر کوشیده‌اند دلیل آن را ربوی بودن بدانند. شیخ انصاری می‌گوید: «هیچ اختلافی در مسئله عدم جواز تأجیل ثمن حال به زیادتر، در مطلق دیون نیست؛ زیرا ریاست و حقیقت ربای قرضی

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی
۱۰۷

هم راجع به قرار دادن مبلغ اضافه در برابر امهال به قرض گیرنده و به تعویق انداختن زمان مطالبه دین است. در حقیقت، این زیاده در برابر تأخیر زمان مطالبه بدهی، عرفاً ریاست. اهل عرف هم در اطلاق ربا بین موردی که زیاده از ابتدای عقد شرط شود (مثل آنچه در قرض می شود) و موردی که بر روی دریافت زیاده در انتهای عقد و در مقابل به تأخیر انداختن مطالبه بدهی، توافق شود تفاوتی قائل نمی شوند» (انصاری، ۱۴۱۵، ۲۲۱/۶-۲۲۳). امام خمینی شبیه همین عبارت دارد و می گوید: «بحثی نیست در اینکه تأجیل ثمن حال بلکه مطلق دین به زیادتر جایز نیست؛ زیرا همانند زیاده در قرض، ریاست» (خمینی، ۱۴۲۱، ۵۲۷/۵).

در روایات باب ربا، هرگونه تمدید مهلت در دیون، زمانی صحیح دانسته شده که زیاده‌ای در برداشته باشد و علت آن، انتفای ظلم و اکتفا به سرمایه اصلی بیان شده است. امام محمدباقر علیه السلام در صحیحۃ ابن ابی عمیر، در تحریم زیاده در مقابل مدت، به آیه‌ای استشهد می کند که ربا را ظلم می داند (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰۶/۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ۳۷۶/۱۸). شیخ اعظم یکی از دلایل حرمت اشتراط تأجیل دین در ازای زیاده را همین روایت می داند: روایت دلالت دارد که اگر بر سرمایه بیفزاید، توافق بر تأخیر جایز نیست و ریاست؛ به مقتضای استشهد امام علیه السلام به ذیل آیه ربا که می فرماید: ﴿فلکم رؤوس أموالکم لا تظلمون و لا تظلمون﴾ (انصاری، ۱۴۱۵، ۲۲۳/۶). محقق خویی نیز می گوید: این روایت دلالت دارد بر حرمت زیاده در مقابل مهلت دادن؛ چه در سررسید باشد و چه در ابتدای قرارداد و به معامله یا دین خاصی اختصاص ندارد» (موسوی خویی، بی تا، ۶۱۶-۶۱۸).

یکی از فقیهان می گوید: در اثبات عدم جواز اعطای مهلت در مقابل زیاده در مطلق دیون، نیازی به اثبات ربوی بودن آن نداریم، بلکه ما نص (صحیحۃ ابن

جستارهای فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸
بهار ۱۳۹۹

۱۰۸

۱. ابن ابی عمیر عن محمّد بن مسلم عن أبي جعفر علیه السلام: فِي الرَّجُلِ يَكُونُ عَلَيْهِ الدَّيْنُ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَيَأْتِيهِ غَرِيمَةٌ فَيَقُولُ انْقُدْ لِي مِنَ الَّذِي لِي كَذَا وَ كَذَا وَ أَصْعَ عَنكَ بَقِيَّتَهُ أَوْ يَقُولُ انْقُدْ لِي بَعْضًا وَ أَمُدَّ لَكَ فِي الْأَجَلِ فِيمَا بَقِيَ قَالَ: «لَا أَرَى بِهِ بَأْسًا مَا لَمْ يَزِدْ عَلَى رَأْسِ مَالِهِ شَيْئًا يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فَلَكُمْ رُؤُوسَ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَ لَا تُظْلَمُونَ». محمد بن مسلم از امام باقر علیه السلام می پرسد: طلبکاری نزد بدهکار خویش آمده و از او می خواهد بخشی از دین را پیش از سررسید بپردازد تا نسبت به مابقی دین سررسید را طولانی تر سازد، امام می فرماید: اشکالی ندارد به شرط آنکه بر اصل بدهی نیفزاید، چرا که خداوند می فرماید: برای شماست سرمایه هایتان، نه ستم کنید و نه بر شما ستم شود.

ابی عمیر) بر عدم جواز آن داریم واستشهاد امام علیه السلام به آیه قرآن مبنی بر ظلم بودن آن شاهد است بر اینکه این زیاده موضوعاً ریاست، ولی ممکن است حکماً ربا باشد نه موضوعاً؛ زیرا اصالة الحقیقة در جایی که علم به مراد متکلم داریم، جاری نیست (تبریزی، ۱۴۱۶، ۵۶۱/۴). توضیح اینکه در مقام بحث، ما در مراد شارع تردید نداریم، بلکه می‌دانیم و یقین داریم که دریافت زیاده در مقابل اعطای مهلت، ریاست، ولی نمی‌دانیم که لفظ ربا به معنای حقیقی استعمال شده است یا مجازی؟ مجرای اصالة الحقیقة نیست؛ زیرا اصالة الحقیقة در جایی جاری است که تردید در مراد داریم، نه در کیفیت بیان و نحوه استعمال (آخوند خراسانی، ۱۴۳۱، ۴۳/۱). در اینجا چه بسا ربا مجازاً بر این معنا دلالت نماید. پس اصالة الحقیقة جاری نیست و نمی‌توان با اصالة الحقیقة، حکم به دخول موضوعی بحث در ربا کرد. این فقیه بزرگ بحث بسیاری کرده است تا نشان دهد، این مورد داخل در حکم ریاست؛ اگرچه موضوعاً ربا بر آن صدق نکند. این نشان می‌دهد که مفهوم جامعی برای ربا در نظر نداشته، ربا را در قرض و معامله منحصر می‌داند؛ لذا در چنین مواردی که نص در تحریم آن داریم، به توجیه و استدلال روی آورده است.

یکی دیگر از فقیهان، می‌گوید: عنوانی که در ربا منع شده است، «قرض به شرط نفع» است، در روایات مقید نشده که حتماً این اشراط باید در ضمن عقد قرض باشد، بلکه در هر عقد دیگری هم این اشراط بشود، قرض ربوی صدق می‌کند. صدق عنوان ربوی بودن منوط است به تراضی و اشراط طرفین بر دریافت منفعت و این عنوان برای تحقق حرمت، کافی است (اراکی، ۱۴۱۵، ۳۵۵/۲)؛ لذا ربا بر مفهوم فوق صدق می‌کند و خود عموماً باب ربا در اثبات حرمت و فساد چنین شرطی کافی است و نیازی به ادله خاص هم نداریم؛ چه رسد به اینکه دلیل خاص هم داریم که دلالت بر این امر دارد (اراکی، ۱۴۱۵، ۳۵۷/۲).

فقیه دیگری تأکید دارد که ربا عنوان زیادی بدل از قرض به صورت جزء یا شرط ضمن عقد قرض نیست، بلکه آنچه از آیات و روایات استفاده می‌شود، آن است که «مطلق زیادت لزومی بر سرمایه در مقابل مدت»، یا «الزام بر زیادت در مقابل مدت» ربا محسوب می‌شود و حرام است، گرچه ضمن انشای عقد قرض نباشد،

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی
۱۰۹

بلکه ضمن عقد بیع باشد؛ مثلاً در بیع نسیه، باع بگوید: «در صورت دیرکرد از سررسید باید مقداری بر ثمن بیفزایی» که این در روایات ربا تلقی شده است؛ نتیجه اینکه ماهیت چنین دریافتی ولو اینکه با ظاهر قرض و حتی ربای معاملی متفاوت باشد، عرفاً رباست و أخذ آن حرام و شرط آن مخالف کتاب و از عموماً الزام به وفا خارج است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲، ۱۸۲).

۵. ربا در بیع سلف

برخی از مفسران شأن نزول آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا» (بقره/۲۷۸) را ربای در بیع سلف دانسته‌اند. عثمان بن عفان و عباس بن عبدالمطلب به صورت سلف خرما می‌خریدند و هنگام برداشت، صاحب خرما از آن‌ها می‌خواست در مقابل به تأخیر انداختن برداشت نیمی از خرما برای مدت معینی، مبلغی دو برابر به آن‌ها پرداخت کند که رسول خدا ﷺ از این عمل نهی کرد (نيسابوری، ۱۳۶۲، ۵۹).

خریدار محصول به صورت سلف، این امکان برایش وجود داشت که محصول را در زمان تحویل گرفتن به قیمتی بالاتر از قیمت خرید بفرشد. در این شرایط بود که بعضاً فروشنده درخواست به تأخیر افتادن تحویل محصول یا بخشی از آن را در ازای پرداخت ربا می‌نمود. در قرارداد سلم قبض ثمن شرط است. خریدار پولی را در اختیار فروشنده قرار می‌دهد تا جنس را به‌طور سلم از او خریداری نماید. امام ﷺ می‌فرماید: اگر این پول قرضی است که نفعی به دنبال دارد، جایز نیست (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰۴/۶).

۶. ربا در بیع صرف

شارع مقدس تقابض در مجلس را در بیع صرف، در جایی که نقدین مثل هم نیستند، مثل معاوضه دینار به درهم شرط دانسته است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۶۷/۱). برخی گفته‌اند ارتباطی با ربا ندارد، بلکه دلیل خاص دارد (جواهری، ۱۴۰۵، ۱۷۰)، ولی این صحیح نیست، بلکه در اینجا نیز مفهوم «زیاده در مقابل مدت» وجود دارد. همین

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸

بهار ۱۳۹۹

۱۱۰

امر موجب اشتراط تقابض شده است تا زیاده در مقابل مدت اتفاق نیفتد. اگر تقابض در مجلس صورت بگیرد، زیاده در مقابل مدت نیست، بلکه بر اساس رغبت شخصی صورت گرفته است؛ چنان که در خرید و فروش‌های دیگر این امر رخ می‌دهد؛ یعنی مبتنی بر مغایرت است. بنابراین، ربای صرف هم مصداقی از این مفهوم است و گرنه چه دلیلی بر منع آن وجود دارد؟

۲. بیع عینه

تحریم بیع عینه نیز از همین باب است. در عینه بایع کالا را به صورت نسبه می‌فروشد به شرط آنکه مشتری همان را به صورت نقد و به قیمت کمتر به خود بایع بفروشد. طبق برخی روایات، این عمل ممنوع است (کلینی، ۱۴۰۷، ۲۰۲/۵). فقیهان نیز بر آن اتفاق نظر دارند (موسوی‌خویی، ۱۴۱۰، ۴۹/۲).

در اینجا نیز زیاده در مقابل مدت رخ می‌دهد و گرنه هر یک از دو معامله به خودی خود و به تنهایی صحیح است و هیچ محذوری ندارد، ولی نتیجه آن دو در مجموع، زیاده در مقابل مدت که ریاست. در اینجا عقد قرضی هم واقع نشده، ولی زیاده در مقابل مدت واقع شده که ریاست؛ برای مثال، بایع مبیع را به قیمت صد تومان می‌فروشد نسبه به مدت سه ماه، بعد همان را به قیمت هفتاد تومان نقد می‌خرد. این، دو معامله است، ولی در مجموع مثل این است که بایع هفتاد تومان داده و بعد از سه ماه صد تومان گرفته است. سی تومان زیاده در مقابل سه ماه مدت استفاده از سرمایه قرار گرفته است.

«اشتباه مفهوم به مصداق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی
۱۱۱

۸. ربا در مضاربه

در صحیحۀ علی بن جعفر از برادرش امام کاظم علیه السلام، اشتراط زیاده در ضمن مضاربه، ربای محض دانسته شده است (عریضی، ۱۴۰۹، ۱۲۵)؛ زیرا در مضاربه باید

۱. «وَسَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ أُعْطِيَ رَجُلًا مِائَةَ دَرَاهِمٍ يَعْْمَلُ بِهَا عَلَيَّ أَنْ يُعْطِيَهُ خَمْسَةَ دَرَاهِمٍ أَوْ أَقَلَّ أَوْ أَكْثَرَ أَيَجِلُ ذَلِكَ قَالَ «لَا هَذَا الرَّبَا مَحْضًا» نَقَلَ مَنِي كُنَدَ كَمَا بِرَسِيدَمِ دَرِبَارَهُ مَرْدِي كَمَا صَدَّ دَرَاهِمٍ بِهٖ دِيْكَرِي مَي دَهْدُ تَابَا أَن كَار كُنَد بِهٖ شَرْطُ اَيْنَكَمَا پَنجَ دَرَاهِمٍ يَابَا كَمْتَرِ يَابِيشْتَرِ بِهٖ وَي بِرِدَادَزِدْ اَيَا اَيْنَ حَلَالٌ اسْت؟ فَرَمُود: اَيْنَ رِبَايِ مَحْضٌ اسْت.

سرمایه گذار در سود و زیان حاصله شریک باشد و سود حاصله به نحو کسر مشاع بین طرفین تقسیم شود و برای صاحب سرمایه جایز نیست، سرمایه خود را در اختیار دیگری قرار دهد تا با آن تجارت کند و اجرت سرمایه را دریافت نماید. چنین قراردادی ربوی است (صدر، ۱۴۲۵، ۵۸۸) ربوی بودنش نیز به همان معنای مذکور است.

۹. ربا در اجاره

بر اساس برخی روایات، امام صادق علیه السلام، از اجاره زمین کشاورزی به محصولات کشاورزی نهی نموده‌اند؛ زیرا از زمین گندم و جو خارج می‌شود و اجاره گندم به گندم و جو به جو جایز نیست (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ۵۱۸/۲).

از نظر تاریخی

از نظر اغلب محققان ربا در زمان نزول وحی، هم شامل بهره‌ای می‌شد که در زمان عقد قرارداد قرض تعیین می‌گردید و هم شامل افزایش‌های ثانویه در وام یا قرض اقساطی در مواردی که مهلت پرداخت وام تمدید می‌شد (بدوی، ۱۳۸۳، ۲۶). شواهد تاریخی ما را وادار می‌کند که بپذیریم در آن دوره وام‌های پولی و غیر پولی و نیز معاملات مؤجل در عربستان همانند دیگر نقاط جهان رواج داشت و ربا فراگیر بود و در کل اقتصاد گسترده‌تری داشت و محدود به ربای قرضی و مصرفی یا فروش نسیه و سلم نبوده است (صدیقی، ۱۳۸۹، ۷۲-۷۷). پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز وقتی برای اولین بار ربا را تحریم کرد، هر نوع اضافه‌ای را که در معاملات مالی بدون عوض وضع شود، تحریم کرد. پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در معاوضه گندم، جو، خرما، نمک، طلا و نقره و کلاً دو کالای شبیه به هم صحت معاوضه را مقید به دو قید همزمانی و برابری در مقدار مقید نمود (ترمذی، ۱۴۰۳، ۳۵۴/۲، بخاری، ۱۴۰۱، ۳۰/۳).^۱

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸
بهار ۱۳۹۹

۱۱۲

از نظر ملاک حرمت

۱. عن النبي صلی الله علیه و آله قال: «الذهب بالذهب مثلاً بمثل، والفضة بالفضة مثلاً بمثل، والتمر بالتمر مثلاً بمثل، والبر بالبر مثلاً بمثل و الملح بالملح مثلاً بمثل والشعير بالشعير مثلاً بمثل. فمن زاد أو أزداد فقد أربى».

از نظر قرآن کریم عمده دلیل حرمت ربا ظلم است (بقره/۲۷۹). این ملاک در مفهوم «زیاده در مقابل مدت» موجود است و هر جا این مفهوم باشد، این ملاک هست. چنان که ذکر شد در روایات باب ربا معمولاً به ذیل همین آیه استشهاد می شود (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰۶/۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ۳۷۶/۱۸).

از این نظر، آنچه به عنوان زیاده مشروط بر سرمایه در قبال مدت معینی دریافت می شود، در واقع، موجد و موجبی برای ملکیت آن وجود ندارد. عدالت یعنی رساندن حق به صاحب آن. حق و مالکیت یک نوع علاقه و رابطه بین انسان و یک شیء است. در نظام علی و معلولی عالم، هر امر حادثی علت، سبب و موجدی می خواهد و موجد، یا فاعلی است یا غایی (مطهری، ۱۳۸۷، ۵۱). سبب اینکه انسان در قبال سرمایه خود بدون انجام کاری دریافتی داشته باشد، چیست؟ مالکیت، اسباب شرعی می خواهد، کدام سبب موجد مالکیت ما در مورد منافع سرمایه بدون انجام کار و آن هم به صورت تضمینی شده است؟

چنان که برخی محققان گفته اند وضع بهره بر روی پول، بیان کننده خلق «بی مورد» و «آنی» مالکیت است. «بی مورد» است؛ زیرا خارج از چارچوب قانونی حقوق مالکیت به رسمیت شناخته شده در اسلام قرار دارد و «آنی» است؛ زیرا به محض اینکه قرارداد پولی بر مبنای بهره منعقد شود دفعه‌تاً حقی در اموال گیرنده پول برای دهنده پول خلق می شود (خان و میرآخور، ۱۹۸۷، ۴).

به هر حال، ملاک‌های ذکر شده برای ربا در موارد متعدد موجود است و موجب می شود که عنوان ربا منحصر به برخی موارد نشود، بلکه هر جا مناط هست، عنوان نیز هست و مناط همان مفاسدی است که در نصوص شرعیه بیان شده است. در هر قراردادی که زیاده مشروط در مقابل مدت گرفته شود، ریاست و این امر در قراردادهای بانکی صورت می گیرد.

جمع بندی

مفهوم جامع ربا

با تحلیل ماهیت مصادیق متعددی که در سنت و فقه اسلامی به عنوان ربا تحریم

شده است، می‌توان به این نتیجه رسید که مابه‌الاشتراک همه موارد «زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مهلت استفاده از آن با تضمین اصل آن» می‌باشد. این ماهیت را می‌توان به‌عنوان تعریف جامعی از ربا معرفی نمود و بعد مصادیق را بر آن تطبیق داد. قطعاً مصداق روشن و بارز آن در عقد قرض صورت می‌گیرد. ولی این مانع از آن نیست که اگر در جایی این مفهوم و ملاک وجود داشت ولی صورت و فرم فعالیت چیزی جز عقد قرض بود، آن را ربا بدانیم. با این بیان، هر جا زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مهلت استفاده از سرمایه مورد توافق قرار بگیرد ربا تحقق یافته و مشمول اطلاعات ادله تحریم ربا از جمله آیات قرآن می‌شود. به عبارت دیگر، اگر نخواهیم از گفتمان رایج دست برداریم می‌توانیم بگوییم هر جا چنین واقعیتی رخ بدهد، ربای قرضی محرم به وقوع پیوسته است؛ زیرا قرض ربوی چیزی نیست جز منفعت به‌وسیله اشتراط و این مفهوم هر جا صدق کند، همان قرض ربوی است و نیازی نیست که در ضمن عقد قرض باشد و از اول اشتراط شود؛ مثلاً ممکن است قرض ربوی در سررسید دیون به خودی خود اتفاق بیفتد. آنجا که در سررسید دین شرط می‌شود، ادامه دین منوط به پرداخت زیاده است؛ یعنی از این به بعد سرمایه در دست شما قرض است، مشروط به پرداخت زیاده، این چیزی جز قرض ربوی نیست. در روایات نیز مقید نشده که حتماً این اشتراط باید در ضمن همان عقد قرض باشد، بلکه در هر عقد دیگری هم اشتراط بشود، قرض ربوی صدق می‌کند. صدق عنوان ربوی بودن به تراضی و اشتراط طرفین بر دریافت منفعت منوط است و این بر حرمت عمل کافی است. نتیجه اینکه ماهیت چنین دریافتی ولو اینکه با ظاهر قرض و حتی ربای معاملی متفاوت باشد، عرفاً ریاست و أخذ آن حرام و شرط آن مخالف کتاب و از عموماً الزام به وفا خارج است. حاصل آنکه ربا عبارت است از دریافت زیاده بر سرمایه در مقابل مهلت استفاده از آن به صورت مشروط و مقطوع و با تضمین اصل. این مفهوم هر جا و ضمن هر قراردادی تحقق یابد، حاکی از ربوی بودن آن است. اما اگر فصل این تعریف یعنی مشروط بودن و مقطوع و لزومی بودن آن و نیز تضمین اصل، منتفی شود، ربوی بودن هم منتفی می‌شود؛ چنان که در روایات هم بدان تصریح شده است؛ زیرا در این صورت، قرارداد از طبیعت حقوقی و اقتصادی خود پیروی کرده

است نه از اراده لزومی سرمایه گذار.

موارد نقض

ممکن است گفته شود اگر زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مدت ربا باشد، مواردی مثل بیع نسبه و مضاربه و اجاره نقض می شود که در این موارد، گرفتن زیاده بر سرمایه در ازای مدت جایز است.

پاسخ این است که مفهوم و ملاک ذکر شده برای ربا در این موارد وجود ندارد؛ چه در این گونه موارد، مالکیت و تدبیر و اصلاح مال بر عهده مالک است؛ لذا سود و زیان، هر دو محتمل است. اقتضای عدالت این است که معاوضه مبتنی بر مغاینه باشد. هر دو طرف، هم سود ببرند و هم زیان و برابری حفظ شود و همواره نوعی ناطمینانی حتی نسبت به اصل سرمایه وجود داشته باشد، اما در قرارداد ربا اصل و فرع سرمایه برای مالک تضمین شده است.

در بیع، اعم از نقد و نسبه، مالکیت مبیع پس از عقد از آن مشتری است و مالکیت ثمن از آن فروشنده، حال اگر ثمن در دست فروشنده باقی باشد (در بیع نسبه) در واقع، به عنوان دین در ذمه اوست و در این مدت، اگر سودی داشته باشد از آن مالک یعنی فروشنده است. پس مشتری باید اصل مال به علاوه آن سود را به صاحبش برگرداند. برخلاف قراردادهای ربوی که سرمایه به ملک طرف مقابل در می آید؛ لذا سود و خسارت احتمالی آن هم مال خود اوست. مال دیگری هم وجود ندارد که درباره مالکیتش صحبت شود. رباخوار نیز در واقع، سود سرمایه ای را مطالبه می کند که مال او نیست؛ مثل اینکه لیمو را قرض بدهد و آب آن را بگیرد. آری، نقد بودن سرمایه در مقابل نسبه بودن آن مطلوبیت دارد، ولی این «ارزش زمانی» فرع متصل به اصل است و مالکیت آن تابع مالکیت اصل سرمایه است و چون اصل و فرع قابل تفکیک نیست، نمی توان در ضمن عقد آن دو را جدا کرد (رجحان، ۱۳۹۱، ۲۳۳-۲۳۴).

در اجاره نیز عین تضمین نشده و در معرض استهلاک و فرسودگی قرار دارد (مطهری، ۱۳۸۹، ۲۹۶-۲۹۷) در مضاربه نیز عین و سود هیچ کدام تضمین نشده است و فرد سرمایه را ابزار کار خود قرار می دهد نه آنکه دیگری را استخدام کرده باشد،

«اشتباه مفهوم به
مصدق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی

برخلاف ربا که مزد در عوض کار قطعی سرمایه است و سرمایه چه به کار بیفتد و چه نیفتد، صاحب آن مزد خود را می‌گیرد. در واقع، ربا تسلط سرمایه بر کار است که قدرت اقتصادی را در اختیار سرمایه قرار می‌دهد؛ لذا در عمل همیشه سود می‌برد و هیچ وقت ضرر نمی‌کند (مطهری، ۱۳۸۸، ۷۰).

صحت سرمایه‌داری به این است که انسان مالک ثروتی باشد که آن ثروت مولد ثروتی دیگر شود، و مولد بودن ثروت یا به ضمیمه عمل انسان است (مانند ابزارها) یا به این است که خودش مولد باشد (مانند حیوان که شیر و پشم و... را تولید می‌کند) یا رابطه قابل‌ی دارد (مانند پنبه که تبدیل به پارچه می‌شود).

اما در مبادلات تجاری کالایی به وسیله پول کالایی به کالای دیگر تبدیل می‌شود یا به وسیله کالا پول کوچک‌تر به پول بزرگ‌تر تبدیل می‌شود. به هر حال، کاری صورت می‌گیرد و تاجر مزد کار خود را دریافت می‌کند. اگر تاجر روی کالا هیچ کاری انجام ندهد، هرگز سود نمی‌برد (مگر از راه دزدی). تجارت وقتی مشروع است که تاجر واقعاً واسطه باشد یا ابتکاری انجام دهد و کالا را به مشتری نزدیک کند و گرنه مبادله صرف، ثروت مشروعی اضافه نمی‌کند (مطهری، ۱۳۸۹، ۴۵۰-۴۵۳).

با توجه به آنچه گفته شد، هرکس حق دارد از مال خود استفاده کند. این امر دو راه دارد: یا خود مصرف کند یا آن را سرمایه تولید و افزایش قرار دهد، این نیز دو راه دارد: یا عین سرمایه را حفظ کند و اثر آن را در قبال اخذ ثمن به دیگری واگذار نماید که در مزارعه، مساقات و اجاره مصداق دارد. در این حالت، خسارت وارده بر عهده مالک است. یا شخص نوع و معادل مال را برای خود حفظ کند و مال را به ملکیت دیگری در آورد که در مضاربه و تجارت مصداق دارد. در این حالت نیز خسارت و زیان برای مالک محتمل است.

حالت سوم آن است که شخص، سرمایه را از ملک خود خارج کند و در عین حال منافع آن را بگیرد و هیچ ضرری هم متوجه او نباشد. این همان رباست که جایز نیست و ظلم است، مثل آن است که عین را یک جا بفروشد و منافع آن را دوباره بفروشد. ربا تملیک سرمایه به ضمان است نه تملیک به عوض؛ لذا معاوضه نیست، استثمار از مال در ذمه غیر است، برخلاف موارد دیگر، در حالی که مال در ملکیت

دیگری مولد نیست و از مال غیر مولد انتظار ولد داشتن خطاست و اکل مال بالباطل و ظلم است (مطهری، ۱۳۸۹، ۳۰۵-۳۱۰).

سود و زیان سرمایه تابع ملکیت آن است. وجود عینی سرمایه همانند نیروی کار می‌تواند تولید سود کند، ولی کار وجود عینی در شرایط مختلف متفاوت است. گاهی زیان می‌برد یا تلف می‌شود و گاهی سود می‌کند، اما وقتی از ملکیت و عینیت خارج شد و ذهنیت و اعتباریت یافت، قهراً جلوی انتاج آن برای مالک اصلی هم گرفته می‌شود و اصلاً وجود اعتباری، انتاج ندارد و سود گرفتن از مالی که متعلق به دیگری است، اساساً غلط است؛ لذا از نظر طبیعت حقوقی و عقلی، فرقی میان قراردادهای ربوی اعم از قرض مصرفی و تولیدی نیست (مطهری، ۱۳۸۸، ۱۹-۲۲).

ارزیابی عملیات بانکی در این دیدگاه

به نظر می‌رسد، قراردادهای بانکی حتی در نظام بانکداری بدون ربا در فرض موجود، هم حدوداً و هم استمراراً مبتلا به رباست. از نظر حدودی تسهیلات بانکی اگر همراه با تملیک و قطع رابطه مالکیت باشد، همان‌طور که احتمال تلف و خسارت به دهنده تسهیلات ارتباطی ندارد، احتمال نفع و سود هم به او ارتباطی ندارد و مطالبه هرگونه زیادی غیر منطقی است و مشروعیت ندارد. اما اگر اعطای تسهیلات بدون انتقال مالکیت باشد، طبیعی است که او می‌تواند حقوق و منافعی در مال برای خود در نظر بگیرد، همچنان که تلف و زیان وارد شده بر مال نیز در ملک او اتفاق می‌افتد. در این حالت، اگر وام‌دهنده شرط کند که صرفاً منافع و سود مترتب بر مال را مالک می‌شود و هرگونه ریسک و خطر تلف و زیان تماماً متوجه مشتری باشد، این توافق خلاف مقتضای عقد است. اما اگر شرط شود که وام‌گیرنده نیز مانند وام‌دهنده در سود و زیان و تلف اصل مال شریک باشد یک شرط منصفانه و مبتنی بر مغایه است و در برخی عقود مانند مضاربه و مزارعه مورد تأیید شرع نیز قرار گرفته است. در نوع عملیات بانکی حین قرارداد حالت نخست صورت می‌گیرد که متضمن این معناست که بانک با وجود انتقال مالکیت مال به مشتری، حین انعقاد قرارداد با او بنا می‌گذارد که سود را شریک باشد بدون آنکه کمترین تعهدی نسبت

«اشتباه مفهوم به
مصدق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی

به تلف یا زیان وارد بر مال داشته باشد؛ یعنی زیادی لزومی بر سرمایه در ازای مدت استفاده از آن در نوع قراردادهای تحقق می‌یابد و نمی‌توان با تقلیل ربا به اشتراط زیاده در عقد قرض، قراردادهای بانکی را از تشبیه به ربا تنزیه کرد.

استمراراً ربا در قراردادهای بانکی وقتی رخ می‌دهد که مشتریان از باز پرداخت به‌هنگام دیون به هر دلیلی خودداری کنند. بانک برای پیشگیری از این واقعه یا برای جبران خسارت‌های ناشی از این پدیده، در ابتدای قراردادهای مشتریان شرط می‌کند که در ازای تأخیر در باز پرداخت دیون، جریمه تأخیر پرداخت کنند. این شرط به لحاظ شباهتش به ربای جاهلی مورد انتقاد قرار گرفته است. در توجیه آن گفته می‌شود که این شرط در ازای تخلف است و نه در ازای تمدید مهلت دین (تسخیری، ۱۳۸۲، ۷۰)، در حالی که واقعیت زیاده لزومی بر سرمایه در ازای مدت به صورت مشروط و مقطوع صورت می‌گیرد تنها با این فرق که در یک‌جا شرط در ابتدای قرارداد است و در یک‌جا در انتهای قرارداد و عرف در تحقق عنوان ربا در هر دو صورت تردید ندارد. در روایات نیز این اشتراط را زمانی صحیح دانسته که زیاده‌ای در بر نداشته باشد (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۳۷۶/۱۸). اطلاق ادله حرمت ربا در این زمینه قابل تقیید نیست. قرآن می‌فرماید: شما باید عین مالتان را بگیرید تا بر شما ظلم نشده باشد، ولی حق ندارید زیاده بگیرید تا بر طرف مقابل ظلم شود؛ «فَلَكُمْ زُؤُسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره/۲۷۹). شهید مطهری می‌گوید: از این تعبیر بر می‌آید که قرآن اساساً سود گرفتن از سرمایه را ظلم می‌داند و ظلم یعنی گرفتن چیزی بدون حق و بدون مجوز طبیعی نه قانونی. از نظر قرآن ربا به طور مطلق ظلم است، بر اساس وجوب عدل و تحریم ظلم و اکل مال غیر بالباطل است (مطهری، ۱۳۸۸، ۲۳-۲۵).

به دلیل محذوریت فوق، برخی از فقیهان مشروعیت این شرط را منوط به آن دانسته‌اند که در ضمن عقد خارج لازم باشد که به دو روش امکان‌پذیر است:

الف) زیاده را ثمن بیع محاباتی قرار دهند و در ضمن آن، اشتراط تأجیل دین بشود. در برخی روایات، این روش مورد تأیید قرار گرفته است (کلینی، ۱۴۰۷، ۲۰۵/۵) که برخی فقیهان نیز آن را پذیرفته‌اند (حلی، ۱۴۲۲، ۱۱/۲۵۸). مثلاً مدیون از دائن، کالای کم ارزشی را به بیشتر از قیمت واقعی‌اش (گاهی تا چند برابر) می‌خرد و ضمن آن،

تأخیر در دین را شرط می‌کند. صاحب جواهر این روایات را از باب حيله ربا می‌داند و مطابق برخی روایات دیگر (طوسی، ۱۴۰۷، ۱۹/۷)، این روش را در جایی که قصد واقعی بیع نباشد - که معمولاً چنین است - به دلیل تحقق ربا منتفی دانسته است (نجفی، ۱۴۱۵، ۳۴/۲۵).

ب) طبق پیشنهاد برخی فقیهان معاصر، مدیون به نحو شرعی در ضمن عقد لازم دیگری - ولو در یک معامله ناچیز - ملتزم شود، اگر از موعد مقرر تأخیر کرد، مبلغ معینی مجاناً بدهد (گلپایگانی، ۱۴۰۵، ۹۱/۲)؛ بنابراین نظر، بین قرارداد قرض و سایر عقود از یک طرف و تعهد به پرداخت مبلغ اضافی در مقابل اعطای مهلت و به صورت مجانی از طرف دیگر تفاوت است. شرط در ضمن عقد قرض به هر شکل ربا و حرام است و در غیر عقد قرض، تعهد به پرداخت با فرض تقابل میان مهلت و مبلغ پرداختی، حرام و با فرض تملیک مجانی مشروط به تأخیر تأدیه، حلال و بی‌اشکال است (وحدتی شبیری، ۱۳۸۵، ۲۹۳). در این صورت شرط مورد بحث مشروعیت و نفوذ خود را از دلیل لزوم بیع و ادله نفوذ شرط می‌گیرد نه از قرض، تا ربا پدید آید (مصباحی مقدم و جلالی، ۱۳۸۷، ۳۱).

این روش نیز در باب حيله‌های ربا مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که «مبنایی» است و فقیهان بزرگی مثل امام خمینی و برخی از شاگردان وی، این روش‌ها را جعلی و فاقد مشروعیت دانسته‌اند (خمینی، ۱۴۲۱، ۵۲۷/۵-۵۳۲؛ سبحانی، ۱۴۱۴، ۶۷۳؛ مطهری، ۱۳۸۹، ۴۶۳-۴۶۶).

به نظر ما عنوان ربا به مفهوم برگزیده آن در این صورت نیز صدق می‌کند و مجموع التزام بین دو طرف متضمن این معناست. فرقی نمی‌کند که در یک عقد باشد یا در دو عقد، بلکه لازمه عرفی این شرط، قرض به همراه نفع است که برخی فقیهان به آن اشاره کرده‌اند (اراکي، ۱۴۱۵، ۳۵۷/۲؛ روحانی، ۱۴۲۰، ۳۳۳/۲؛ ۱۴۱۲، ۳۵/۲۰).

تحلیل عملکرد بانک و مشتریان نیز می‌رساند که در عمل چیزی جز قرض نیست. بانک در عمل مبلغی می‌دهد با شرط زیاده در سررسید و با شرط جریمه تأخیر. در تمام قراردادها در نهایت آنچه وجود دارد، تعهد به پرداخت وجه نقد از طرف مشتریان به بانک است. تسهیلات بانکی در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی

انجام می‌گیرد. در عقود مبادله‌ای رابطه بانک و مشتری به صورت بدهکار و بستانکار تنظیم می‌شود و سرانجام موضوع عقد به دین تبدیل می‌گردد (موسویان، ۱۳۸۷، ۱۲۲-۱۳۲). اما در عقود مشارکتی از آنجا که از اول موقت‌اند و پس از پایان مدت بانک حاضر به استمرار مشارکت نیست، بعد از سررسید ماهیت دین می‌یابد، در دین هرگونه شرطِ زیاده‌ای مصداق ربا و باطل است و تردیدی در حرمت آن نیست؛ لذا دریافت جریمه در این عقود با شبهه ربا مواجه است. به علاوه، این عقود ناظر به سود و زیان هم نیست و به محض سررسید، جریمه آغاز می‌شود، چه کار تمام شده باشد و چه تمام نشده باشد، چه سود کرده باشد و چه زیان (آهنگران و ملاکریمی، ۱۳۸۹، ۲۰۳).

به قول استاد مطهری این عملکرد بانک شبیه عملکرد شتر مرغ است. وی در تحلیل اخذ زیاده در معاملات بانکی می‌گوید: اینکه در عمل همیشه رباخوار سود می‌برد و هیچ وقت ضرر نمی‌کند، به واسطه همین غیرطبیعی بودن رباست. (مانند شتر مرغ). ضرر را به گردن نمی‌گیرد، ولی سود را می‌خواهد. طبیعت قرض، قرض الحسنه است؛ یعنی بدون سود باشد. در قرض آنچه به مُقرض تعلق دارد، یک امر اعتباری است که در خارج وجود ندارد و آنچه در خارج جریان دارد متعلق به مُقرض است. مُقرض از ساعت قرض دادن دیگر مالک آن نیست، مالک مثل یا قیمت آن در ذمه طرف است. او بین عقود مشارکتی که تحت عنوان مضاربه و... در بانک رایج است با عناوین فقهی آن تفاوت قائل است؛ مثلاً در مورد مضاربه می‌گوید: فرد در مضاربه سرمایه را آلت و ابزار کار خود قرار می‌دهد نه آنکه صاحب سرمایه نیروی کار را استخدام کرده باشد. در مزد نیز کارگر حق خود را به خاطر انجام کار می‌گیرد بدون آنکه مسئول افزایش یا کاهش سرمایه باشد و اگر هم کار نکند، مزدی ندارد، اما در ربا مزد در عوض کار قطعی سرمایه نیست. سرمایه چه به کار بیفتد و چه نیفتد، صاحب آن مزد خود را می‌گیرد، در واقع، ربا تسلط سرمایه بر کار است که قدرت اقتصادی را در اختیار سرمایه قرار می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۸، ۲۰-۲۱).

نتیجه‌گیری

۱. در قرآن کریم ربا تعریف نشده، بلکه حکم شرعی آن یعنی حرمت بیان شده است.
۲. در سنت و روایات پیشوایان، فعالیت‌های مالی متعددی تحت عنوان ربا تحریم شده است.
۳. قرض به شرط زیاده و معامله دو کالای همجنس با تفاضل، دو مصداق از ربای محرم در اسلام است؛ نه مفهوم و ماهیت ربا؛ چرا که ربا مفهوم جامعی دارد که شامل مصادیق موجود و مصادیق نوپیدا می‌شود.
۴. حقیقت و مفهوم جامع ربا عبارت است از «زیاده لزومی بر سرمایه در ازای استفاده از آن با تضمین اصل».
۵. قراردادهای بانکی حدوداً و استمراراً مبتلا به ربا به مفهوم گفته شده می‌باشد و تدابیر به کار رفته در بانکداری اسلامی نتوانسته است فعالیت‌های بانکی را از این مفهوم میرا و منزّه بدارد.

منابع

• قرآن کریم.

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم، ۱۴۳۱، کفایة الأصول، چاپ هفتم، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۸۵ش، علل الشرائع، قم: داوری.
۳. ابن قیم، محمد بن ابی بکر، ۱۴۱۱، إعلام الموقعین، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر.
۵. اراکی، محمد علی، ۱۴۱۵، کتاب البیع، قم: مؤسسه در راه حق.
۶. انصاری، مرتضی، ۱۴۱۵، کتاب المکاسب، قم: کنگره شیخ انصاری.
۷. بخاری، محمد بن اسماعیل، ۱۴۰۱، صحیح البخاری، بیروت: دار الفکر.
۸. بخش فرهنگی جامعه مدرسین، ۱۳۸۱ش، ربا، قم: بوستان کتاب.
۹. بدوی، ابراهیم زکی الدین، ۱۳۸۳ق، نظریة الربا المحرم فی الشریعة الاسلامیة، القاهرة: مطبوعات المجلس الاعلی لرعاية الفنون و الآداب و العلوم الاجتماعیة.
۱۰. تبریزی، میرزا جواد، ۱۴۱۶، إرشاد الطالب، چاپ سوم، قم: اسماعیلیان.

۱۱. ترمذی، محمد بن عیسی، ۱۴۰۳-۱۹۸۳، سنن الترمذی، چاپ دوم، بیروت: دارالفکر.
۱۲. تسخیری، محمد علی، ۱۳۸۲، «شرط کیفی مالی در بانکداری بدون ربا»، فقه اهل بیت علیهم السلام، سال ۹، شماره ۳۵، صص: ۶۳-۷۱.
۱۳. جصاص، ابوبکر، ۱۴۰۵، احکام القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۴. جواهری، حسن، ۱۴۰۵، الربا فقهیاً و اقتصادیا، قم: مطبعة الخيام.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
۱۶. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، ۱۴۲۲، تذکرة الفقهاء، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
۱۷. خمینی، سید روح الله موسوی، ۱۳۹۰، تحریر الوسیلة، چاپ دوم، قم: اسماعیلیان.
۱۸. ۱۴۲۱، کتاب البیع، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۱۹. رجحان، سعید، ۱۳۹۱، اصول علم فقه، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۰. رشید رضا، محمد، بی تا، تفسیر المنار، بیروت: دارالمعرفه.
۲۱. —، ۱۴۰۶، الربا و المعاملات فی الاسلام، القاهرة: مکتبه الکلیات الازهریه.
۲۲. رضوانی، غلامرضا، ۱۳۷۲، مصاحبه، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۲۳. زرقا، مصطفی، ۱۳۸۸ق، مشکلات العصریه فی میزان الشریعه الاسلامیه، مجله البعث، ج ۱۳: صص: ۷۰۳-۷۳۰.
۲۴. سند، محمد، ۱۴۲۸، فقه المصارف و النقود، قم: مجبین.
۲۵. سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۴، الدر المنثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۶. شوکانی، محمد بن علی، ۱۹۷۳م، نیل الأوطار، بیروت: دار الجیل.
۲۷. صدر، سید محمدباقر، ۱۴۲۵، اقتصادنا، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
۲۸. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم: موسسه النشر الإسلامی.
۲۹. طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
۳۰. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۰۷، تهذیب الأحکام، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۱. غنی نژاد، موسی، ۱۳۸۳، بررسی برخی نظریه‌های مربوط به بانکداری بدون ربا، مجموعه مقالات پانزدهمین سمینار بانکداری اسلامی، تهران: انتشارات مؤسسه عالی بانکداری ایران.
۳۲. فاضل لنکرانی، محمدجواد، ۱۳۹۲، ربا در قرآن کریم، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار: .
۳۳. فرزین وش، اسدالله و کامران ندری، ۱۳۸۱، ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی، مجله

جستارهای

فقهی و اصولی

سال ششم، شماره پیاپی ۱۸
بهار ۱۳۹۹

۱۲۲

تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۰: ۱۴۹-۱۸۵

۳۴. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۲، مسئولیت مدنی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
۳۵. کاشانی، سید محمود، ۱۳۸۱، «مبانی حقوقی و مقررات بهره و زیان دیرکرد، بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا»، کانون وکلای دادگستری مرکز، شماره ۷، پیاپی ۱۷۶، (فروردین ۱۳۸۱): ۴۵-۱۱۱.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷، الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. محقق کرکی، علب بن حسین، ۱۴۰۸، جامع المقاصد، چاپ اول، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام.
۳۸. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۷، بیست گفتار، چاپ بیست و نهم، تهران: انتشارات صدرا.
۳۹. _____، ۱۳۸۸، مسئله ربا و بانک، چاپ هفدهم، تهران: انتشارات صدرا.
۴۰. _____، ۱۳۸۹، یادداشت‌های استاد مطهری، مجلد چهارم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات صدرا.
۴۱. معرفت، محمد هادی، ۱۳۷۵، «احکام فقهی پول»، فقه اهل بیت علیهم السلام، شماره ۷، ۱۳۷۵: ۹-۴۲.
۴۲. موسویان، سید عباس، ۱۳۹۳، بانکداری اسلامی، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، چاپ سوم.
۴۳. موسوی خویی، سید ابوالقاسم، بی تا، مصباح الفقاهة، قم: دآوری.
۴۴. _____، ۱۴۱۰، منهج الصالحین، کج‌جلد دوم، قم: مدینه العلم، چاپ هفدهم.
۴۵. نجات الله صدیقی، محمد، ۱۳۸۹، ربا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن، ترجمه حسین میسمی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۴۶. نجفی، محمد حسن، ۱۴۱۵، جواهر الکلام، چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۷. نیسابوری، علی بن احمد، ۱۳۶۲، اسباب النزول، قم: الرضی.
۴۸. هاشمی شاهرودی، سید محمود، ۱۴۳۲، مضاربه، قم: بنیاد فقه و معارف اهل بیت علیهم السلام.

«اشتباه مفهوم به
مصدق» در تعریف ربا
و نقش آن در ارزیابی
عملیات بانکی
۱۳۳

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی